

УДК : 908; (477.53)

Віталій Пилипець (м. Карлівка)

До питання про заснування міста Карлівка Полтавської області

У статті йдеться про козацький період передісторії майбутньої Карлівщини, який пов'язаний з постатями старшинської еліти суддею Полтавського полку Іваном Красноперичем та полковим обозним Климентієм Нащинським. Розкривається визначна роль генерал-аншефа Іоганна-Бернгарда Вейсбаха та справжнє місце в історії Карлівки його наступника фельдмаршала Бурхада-Христофа Мініха. Обґрунтовується реальна дата початку відліку історії сучасного міста – жовтень 1731 року. Висвітлюються обставини переходу Карлівщини у власність сімейства Розумовських та результати їхнього господарювання. Вперше піднімається питання щодо місця і ролі Карлівки на початковому етапі розбудови Української оборонної лінії.

Ключові слова: Карлівка, Карлівщина, маєток, фортеця, Розумовські, Мініх, Вейсбах, укріплення.

Vitaliy Pylypets

The question of the emergence of the town Karlivka in Poltava region

The basis of the article was the long-standing documentary studies carried out by the initiative group of the Karlivka residents on the real circumstances of the emergence and rapid development of the former huge Karlivka estate and its organic center – the modern town of Karlivka in Poltava region. This material has never been published before and remains unknown to a wide range of the history of Ukraine researchers. The information contained in the article significantly differs from that reported in such general publications as «History of the Cities and Villages of the Ukrainian SSR» (K., 1967) and «Poltava Region: Encyclopedic Directory» (K., 1992) «Encyclopedia of Contemporary Ukraine. Volume 12» (K., 2012) and contains their critical assessment, which is based solely on a documentary basis.

The article deals with the Cossack period of the pre-history of the future Karlivka region, which is connected with the figures of the eldership elite such as the judge of the Poltava regiment Ivan Krasnoperych and the regimental defender Clement Nashchynskyi. The prominent role of General-Anchef Johann-Bernhard Weisbach and the true place in Karlivka's history his successor Field Marshal Burhad-Christoph Minich, are revealed. The actual date October 1731 is substantiated as the beginning of the modern town history. The circumstances of the transition of the Karlivka region to the ownership of the Rozumovsky's family and the results of their management are highlighted in the article. The issue of Karlivka's place and role at the initial stage of building the Ukrainian Defense Line is raised for the first time.

Key words: Karlivka, Karlivka region, estate, fortress, Razumovsky, Minich, Weisbach, fortifications.

Віталій Пилипець

К вопросу об обосновании города Карловка Полтавской области

В статье представлена информация, касающаяся ранней истории Карловщины, истории возникновения городка Карловка и первых годов его существования как центра карловских владений.

Ключевые слова: Карловка, Карловщина, имение, крепость, Розумовские, Миних, Вейсбах, укрепление.

Вступ. Сьогодні Карлівку Полтавської обл. відносять до категорії, так званих «малих міст України». Не вступаючи в дискусію з цього приводу, варто зазначити, що це не просто якийсь окремих населений пункт, а центр цілого краю. Починаючи з кінця першої чверті XVIII ст. на теренах сучасної Карлівщини було створено величезний власницький маєток загальною площею близько 100 000 га, який, на відміну від більшості подібних латифундій, до 1917 р. поступально розвивався як цілісний сільськогосподарський та промислово-переробний комплекс, унікальний навіть для сьогоднішнього дня. В середині XIX ст. він став місцем розробки та опробування на практиці положень відомої реформи 1861р., яка принесла визволення від кріпосного рабства багатомільйонному населенню Російської імперії. Безпосередньо на його теренах процес реформування було започатковано на два роки раніше ніж в усій державі. У 1923 р. його територія і населені пункти абсолютно органічно стали основою новоствореного Карлівського району, якому у 2018 р. виповнюється 95 років.

Якось так склалося, що історія міста Карлівка та населених пунктів однойменного району Полтавської області довгий час перебувала поза увагою фахових дослідників минувшини. Першим, хто спробував торкнутися цієї теми, став Микола Іванович Арандаренко в своїй праці: «Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году». Але, слід наголосити, що у даному випадку ніяких досліджень він, насправді, не проводив, а тільки зафіксував пануючу в той період суспільну думку (очевидно, якісь непевні перекази) про історію заснування Карлівки, виникнення і розвиток величезного Карлівського маєтку. Судження М.І. Арандаренка на жаль, тільки віддалено нагадує історичні реалії. З легкої руки Миколи Івановича ця помилкова версія була використана фактично всіма авторами довідкових дореволюційних видань і продовжувала домінувати майже до кінця XX ст. В останнє ця версія подана в одному поважному виданні 2016 року.

У другій половині минулого століття мали місце ще дві спроби висвітлити історію Карлівщини. У першу чергу слід згадати загальновідоме енциклопедичне видання: «Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область», яке вийшло з друку у 1967 році. Варто зазначити,

що поява цієї публікації в ті часи стала подією нечуваною та, безперечно відіграла неабияку мобілізуючу роль в справі дослідження історії нашого краю. Але, як відомо, через політичну заангажованість дореволюційний період історії належним чином не досліджувався, а коли вже щось і висвітлювалося, то тільки окремі події, які, так би мовити, зручно лягали в ідейне русло комуністичної ідеології. До речі, те ж саме значною мірою стосується і довоєнного періоду. Але, що найбільше викликає подив, – майже нічого достеменно не повідомляється і про реальні події німецько-радянської війни 1941-1945 рр.

Станом на сьогодні, при всій ширій повазі до авторів, названу публікацію можна було б охарактеризувати наступним чином – до помилкової версії М.І. Арандаренка додалися нові недоречності. Прикрим є те, що за межами Полтавської області вона продовжує залишатися найбільш відомою і доступною працею, тож іноді навіть авторитетні фахівці продовжують тиражувати старі помилки.

Значною мірою описана ситуація була покращена після публікації у 1992 р. нового видання: «Полтавщина: Енциклопедичний довідник». Його автори належним чином використали нові напрацювання місцевих краєзнавців і дещо таки змогли виправити. Загалом це був ще один поступальний крок вперед. Але, на жаль, через доволі бідну наявну документальну базу та обмежений робочий термін автори публікації не втрималися від хибного шляху, приписуючи історії Карлівщини непритаманні події і тенденції, які, насправді, мали місце на сусідніх територіях. У підсумку, деякі припущення було подано як історичні факти. Все це стало зрозуміло вже невдовзі після виходу довідника з друку.

Як би не було прикро, але, забігаючи дещо наперед, слід зазначити, що саме цей, дотепер застарілий, матеріал та ще й з новими помилками невідомого походження, ліг на сторінки дуже поважного новітнього видання: «Енциклопедія Сучасної України» (Київ, 2012. – Том 12).

З метою надати новий поштовх справі дослідження історії Карлівщини та з урахуванням попередніх помилок і недоликів у грудні 2007 р. розпорядженням голови Карлівської районної державної адміністрації і голови Карлівської районної ради було створено робочу групу, яка першочергово зосередила всю свою увагу на інтенсивному пошуку історичних документів, як

тих, що вже були опубліковані у виданнях різних часів, так і тих, що зберігаються в архівних установах України та за її межами, налагоджуючи та підтримуючи при цьому тісні зв'язки з дослідниками історії різних напрямків. Така робота активно проводиться і дотепер.

Публічними звітами робочої групи стали регулярні публікації дослідницьких статей в Карлівській районній газеті «Життя і слово», обласній щомісячній інформаційно – краєзнавчій газеті «Край» та ін. Сьогодні їх загальна кількість сягнула п'ятого десятка.

Але, чи не найважливішою ознакою визнання ефективності роботи карлівських дослідників, очевидно, слід рахувати регулярні публікації напрацьованого матеріалу (як статті, так і підбірки документів) у щорічному Збірнику наукових статей Полтавського краєзнавчого музею, натеper їх 11.

Особливу увагу історичної спільноти привернула робота пов'язана з дослідженням життєвого шляху соратника гетьмана І. Мазепи судді Полтавського полку і городового отамана Івана Красноперича та його родини, що стало приводом для близького знайомства та співпраці з відомим дослідником козащини, доктором історичних наук Володимиром Володимировичем Кривошеєю (у 2009 р. – головний науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, у 2012 р. – перший заступник Голови Українського інституту національної пам'яті).

На його запрошення автор статті прийняв участь у роботі міжнародної наукової конференції «Військо Запорозьке, як символ свободи і незалежності» яка відбулася 16-17 жовтня 2009 р. у м. Запоріжжя. Дослідницька робота «Суддя Полтавського полку Іван Іванович Красноперич (Красноперий)» за редакцією В. Кривошеї була опублікована в збірнику наукових статей «Козацька скарбниця: гетьманські читання» (Київ, 2011. – Випуск 7).

До наступної Всеукраїнської наукової конференції: «Запорізька Січ і українське козацтво»,

присвяченої 360-річчю заснування Чортомлицької Запорозької Січі та вшанування пам'яті кошового отамана Івана Сірка (Запоріжжя, 18 жовтня 2012 року) автор статті отримав пропозицію підготувати виступ за темою «Власницька колонізація східних територій Полтавського полку». За підсумками доповіді В. Кривошея запропонував підготувати окрему оглядову статтю, присвячену історії Карлівщини в XVIII столітті. Він мав намір включити її до збірника, який за його задумом мав бути присвяченим освітленню регіональної історії України. На жаль, спочатку виникла затримка через відомі події в Києві, а потім все перекреслила його передчасна кончина.

Тож сьогодні виглядає доцільним презентувати названу статтю в якості хоча б часткової реалізації його планів.

* * *

Перепитайте будь-кого, незалежно від віку, статі, освіти чи соціального статусу, хто бодай щось знає чи хоча б щось колись чув про один із районних центрів Полтавщини – невелике місто Карлівка. Відповідь, майже завжди, якщо не брати до уваги самих карлівчан, буде приблизно однакова: «Так це та сама Карлівка, що була заснована Карлом Мініхом!». І байдуже, що насправді загальновідомий генерал – фельдмаршал Мініх мав ім'я БУРХАРД – ХРИСТОФ, та й серед його близьких родичів не було жодного на ім'я КАРЛ. Щоправда, певний час він таки дійсно володів Карлівкою, але отримав її тоді, коли вона вже мала цю назву та й, до того ж, перейменував на свою честь у МІНІХПОЛЬ¹.

Доречно зазначити, що помилкова версія стосовно обставин заснування та про походження назви сучасного міста від імені «Карл» Мініх має дуже давнє коріння, що сягає за віком чи не двох сотень років. Очевидно, вперше, як про це йшлося раніше, її записав та дав «путівку в життя» М.І.Арандаренко в своїй публікації «Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году», в розділі «Описание Константиноградскаго уѣзда»².

¹ Маркович Я. Дневник Якова Марковича. Том IV. 1735–1740 роки / Видав Модзалевський. – Київ – Львів, 1913. – VI+385 с. – С. 243.

² Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году. Часть III. – Полтава: Типогр. Губернск. Правл., 1852. – 434+48с. – С. 263–264; Пилипець В. Так чому саме «Карлівка?» // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск VI. – Полтава: «Дивосвіт», 2011. – С. 169–185.

«Завдячуючи» саме йому, ця версія дуже швидко заповнила практично всі, без винятку, дореволюційні видання (іноді її намагалися дещо «удосконалювати», але завжди тільки на гірше). Теж саме мало місце і за часів колишнього Радянського Союзу, а сьогодні вона «блукє» і в мережі Інтернет³. Періодично потрапляє на шпальти навіть новітніх публікацій.

Найбільшою прикрістю є те, що ця хибна версія не минула і сторінки такого загальновідомого енциклопедичного видання радянських часів, яким є «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область», та яке продовжує залишатися найдоступнішим джерелом для всіх небайдужих до історії і, вже пів століття, як вводить їх в оману⁴. Серед таких є і доволі відомі фахівці, яскраве тому підтвердження – «Топонімічний словник України: Словник – довідник» (Київ, 1998. – С. 248.)

Цієї помилки можна було уникнути ще на стадії розробки «Історії міст і сіл...». Зокрема, про неї наполегливо попереджав, на жаль, нині покійний карлівський краєзнавець Михайло Федорович Ковальов, але марно, – для тодішніх полтавських істориків авторитет Миколи Арандаренка був незаперечним.

Сьогодні не може бути жодних сумнівів стосовно того, що автором назви «Карлівка» був не хто інший, як попередник Б.-Х. Мініха – командуючий військами в Україні (Українським корпусом), Київський генерал-губернатор (згідно іменного указу Сенату від 11 листопада 1731 р.), новоспечений австрійський граф (очевидно, з першої половини 1731 р.), іноземець на російській службі, генерал-аншеф російської армії Іоганн – Бернгард Вейсбах. Питання стосовно того, чому він обрав саме цю назву, було детально розглянуто в авторській статті «Так чому саме Карлівка?»⁵. Залишається тільки зазначити,

що дехто з авторів продовжує тиражувати висунуту свого часу Вірою Никанорівною Жук (автор статей з історії Карлівщини в «Полтавщина: Енциклопедичний довідник») помилкову версію. Суть її полягає в тому, що ніби-то І.-Б. Вейсбах, будучи уродженцем Богемії, дуже сумував за батьківщиною то й назвав свою новозаселену на берегах р. Орчик слободу на честь її столиці – Карлсбада. Насправді, як повідомляє сам Вейсбах, народився він в Сілезії («а родився вшленску»), ймовірно у 1665 р., до того ж, в ті часи Карлсбад навіть не був столицею Богемії.

Не менш складним залишалось питання і щодо періоду та реальних обставин заснування Карлівки. Тож дуже коротко про найголовніше.

Не зайвим буде ще раз підкреслити, що переселенці з Правобережної України ні в другій половині XVII ст., ні на початку XVIII ст. не мали ніякого відношення ні до освоєння, ні до заселення території сучасної Карлівщини.

Автори попередніх видань дуже помилялися, коли вважали, що той процес, який мав місце на берегах річки Оріль після розорення турками Умані у 1673 році (його результатом стало заснування вихідцями з Правобережжя нових містечок, таких як: Китай-город, Келеберда, Царичанка, Маячка та Нехвороща) торкнувся і земель по річці Орчик⁶. Насправді, місцевість між річками Коломак і Берестова (десь посередині – р. Орчик) тривалий період продовжувала залишатися своєрідним територіальним резерватом Полтавського полку, а рахувалася вона у складі Першої полкової (Першої Полтавської) сотні. У господарському відношенні вона, очевидно, почала освоюватися відразу після переможного завершення Хмельниччини, але, звісно, не переселенцями з Правобережжя, а жителями, у першу чергу, самої Полтави, мешканцями Першої полкової та сусідніх сотень.

³ *Пилипець В., Каплюхий В.* Управитель Карлівського маєтку великої княгині Олени Павлівни М.І. Арандаренко // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск VI. – Полтава: «Дивосвіт», 2012. – С. 247–269.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – С. 368.

⁵ *Пилипець В.* Так чому саме «Карлівка?» // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск VI. – Полтава: «Дивосвіт», 2011. – С. 169–183.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – С. 368; Полтавщина: Енциклопедичний довідник/за ред. А.В. Кудрицького. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1992. – С. 327–328.

Найдавнішим, відомим на сьогодні, свідченням про це може бути запис в «Актовых книгах Полтавского городского уряду» від 31 грудня 1667 року про факт продажу Мартином Войтенком з дружиною Настею Яремі Марковичу «зятевы Малишовому, повь сѣчи, нижное крило на Орчику...». Але постійні поселення на цій території не виникали до кінця першої чверті XVIII ст. через можливу загрозу спустошливих татарських набігів. Документальних свідчень про це, на сьогодні, відомо багато, починаючи з топографічної карти складеної Якобом Брюсом після Азовського походу 1696 р. «... с подробным обозначением населенных пунктов, расположенных на пути следования Русской Армии к Азову» і закінчуючи компютами Полтавського полку за 1718 та 1721 рр., які були упорядковані та підготовлені до друку стараннями Володимира Мокляка⁷.

Сьогодні з'явилася можливість виділити козацький період в історії, на той час майбутніх, карлівських земель. Його ще можна назвати передісторією Карлівки. Той період пов'язаний, перш за все, з господарюванням на цій території двох представників Полтавської полкової старшини. Першим, серед достеменно відомих на сьогодні, власником земель по річці Орчик (на жаль, коли саме це сталося і за яких обставин – не встановлено), де пізніше почала розбудовуватися слобода, яка отримала назву Карлівка, був суддя Полтавського полку і городовий отаман Іван Красноперич. Про це красномовно свідчать матеріали Генерального слідства про маєтності Полтавського полку 1729–1730 рр., а також дещо видозмінена назва лісу – Красноперівський, яка збереглася до наших днів (на початку XIX ст. все ще вживалася первісна – «Красноперечо(и-?)вській»)⁸. Все, що вдалося зв'язку з цим зібрати, опубліковано в авторській

статті «Суддя Полтавського полку Іван Іванович Красноперич (Красноперий)»⁹. Важливо зазначити, що він належав до тієї категорії старшини, кому було заздалегідь відомо про таємні наміри гетьмана Івана Мазепи. На початку листопада 1708 р. Петро I видав кілька указів, де повелівав усім покинути опального гетьмана і повернутися на свій бік. На це було відведено місячний термін, а далі мало чекати покарання – конфіскація майна, арешти родини і т.п. Тож, умовно, можна прийняти, що Іван Красноперич втратив свої володіння в кінці листопада – на початку грудня 1708 р., але останню крапку в цьому питанні поставила Полтавська битва – 27 червня 1709 року (за старим стилем).

Землі, які належали прибічникам Мазепи – Полтавському судді Красноперичу та обозному Дорошу універсалами Олександра Меншикова (він же назвав їх і охоронними листами) від 18 червня 1709 р. та, повторно, від 13 травня 1710 р. були передані у «довічне» володіння Полтавським полковим осавулам Климу (Климентію) Нащинському та Василю Сухому у якості відзнаки за оборону Полтави від шведів¹⁰. Дехто з істориків помилково називає їх універсалами Івана Скоропадського. Є свідчення, що ґрунти по річці Орчик дісталися Нащинському. Доречно зазначити, що універсали (охоронні листи) Меншикова мали діяти до того часу, доки не буде надана царська грамота. Але такого не сталося. Можливо, саме через це, право і надалі володіти названими землями, на той час, полковому обозному Климу Нащинському та, близько семи років як вдові, Марії Сухій, було підтверджено універсалом гетьмана Івана Скоропадського від 12 липня 1721 року¹¹.

Тут доречно буде зауважити, що Нащинський робив активні спроби добитися для себе та М. Сухої підтвердження із столиці імперії

⁷ Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII–XVIII). Т. 1 Компюти та ревізії Полтавського полку: Компюти 1649; Компюти 1718/упорядкув., підгот. до друку В.О. Мокляка. – Полтава: АСМІ, 2007. – С. 65–270.; Т. 2: Компюти та ревізії Полтавського полку: Компюти 1721/упорядкув., підгот. до друку В.О. Мокляка. – Полтава: АСМІ, 2010. – 435 с.

⁸ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / Упорядкування Івана Бутича. – Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. – 175 с. – Док. № 99. – С. 47, 173.

⁹ Пилипець В. Суддя Полтавського полку Іван Іванович Красноперич (Красноперий) // Козацька скарбниця: гетьманські читання. Збірник наукових праць. Випуск 7. – К., 2011. – С. 171–184.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 51 (Генеральна Військова Канцелярія), оп. 3, спр. 615, арк. 14.

¹¹ Там само, арк. 15–16.

стосовно прав на подальше володіння маєтностями, відібраними у Красноперича і Дороша, які він, разом з Василем Сухим, отримав відповідно до універсалів Меншикова. Про це, зокрема, повідомляється в згаданому універсалі І. Скоропадського. Так, під час подорожі гетьмана до «великого града Москви» в січні 1718 р. полтавський обозний «по дорозе устрел» і, окрім іншого, передав загальний реєстр усіх названих маєтностей¹². Але, очевидно, під час зустрічей І. Скоропадського з царем вирішити це питання не вдалося. Тож, вірогідно, саме тому і було оголошено про права саме гетьманським універсалом від 12 липня 1721 року. Слід зазначити, що зміст раніше згаданого реєстру повністю збігається з текстом універсалу. Особливу цікавість, з огляду на тему, яка розглядається, викликає наступне повідомлення, вміщене в обох документах, із переліку володінь Кліма Нащинського:

«В О(р)чику речць хуто(р) где винниця была, Пасѣка з Рыбними ловлями і сѣнокоса. Владѣю Нащинскій»¹³.

Є свідчення, що за часів Красноперича дійсно мала існувати винокурня, але де саме – невідомо. Її обладнання було втрачено у 1708 – 1709 роках.

Безперечно, названий хутір не варто розглядати як населений пункт. Він, скоріш за все, слугував як тимчасовий прихисток для пасічника та сезонних працівників. Окрім іншого, він мав бути надійно замаскованим (на відміну від слободи, яка розбудовувалася на виднокрузі), щоб не стати легкою здобиччю під час зимових набігів татар. Про те, що це дійсно не був населений пункт, красномовно свідчить відсутність будь-яких про нього згадок в опублікованих, стараннями Володимира Мокляка, компутах Полтавського полку 1718 та 1721 роках¹⁴.

Слід зауважити, що Євфимія Нащинська і Марія Суха у своїй скарзі, поданій на ім'я гетьмана, у зв'язку з насильницькими діями генерала Вейсбаха восени 1722 р., доволі детально повідомляють про понесені ними матеріальні збитки. Серед яких і те, що стосується власності Нащинської на річці Орчик:

«...весь грунтъ На Орчику лежачи Забравши и пасѣчниковъ Розогнавши по(д) свое взялъ владѣніе;»¹⁵.

Але куди ж подівся хутір? Невже він міг вжити менше порожніх вуликів, яких не забули включити до скарги (не варто думати, що Вейсбах залишав хоч щось нещасним вдовам)?

Тож залишається відкритим питання про те, що Клим Нащинський, насправді, мав на увазі, коли повідомляв гетьману про «хуто(р) где винниця была»?

Хіба що, може, він дещо перебільшив...

У будь-якому разі рахувати такий «проблемний» хутір передвісником чи попередником слободи, майбутньої Карлівки, безперечно, не варто.

Клим Нащинський помер, вірогідно, десь у першій половині 1722 року, його володіння перейшли до вдови Євфимії та сина Якова (але, як виявилось, на дуже короткий термін).

У цей час відбулася подія, яка мала в подальшому доленосне значення для всієї майбутньої Карлівщини. Згідно з указом Петра I від 16 квітня 1722 р., адресованого сенату, на той час генерал-лейтенант, Вейсбах мав отримати «... на Украине изъ изменничьихъ описныхъ деревень... до петисотъ дворовъ крестьянскихъ»¹⁶. Виконуючи указ, на території Полтавського полку йому було виділено одне-єдине село – Куклинці (16 дворів), яке до подій 1708–1709 рр. належало полковому судді І. Красноперичу¹⁷. Незважаючи на те, що назване село не мало ніякого відношення до земельних маєтностей, які у 1709 р.

¹² Там само, арк. 15.

¹³ Там само, арк. 15 зв., арк. 30.

¹⁴ Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII–XVIII). Т. 1 Компуті та ревізії Полтавського полку: Компут 1649; Компут 1718/упорядкув., підгот. до друку В.О. Мокляка. – Полтава: АСМІ, 2007. – С. 65–270.; Т. 2: Компуті та ревізії Полтавського полку: Компут 1721/упорядкув., підгот. до друку В.О. Мокляка. – Полтава: АСМІ, 2010. – 435 с.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК), ф. 51 (Генеральна Військова Канцелярія), оп. 3, спр. 615, арк. 29–29 зв.

¹⁶ Сборникъ русскаго историческаго общества. Томъ одиннадцатый. – СПб., 1873. – 23+565+59с. – С. 467.

¹⁷ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: нариси історії козацьких полків. Видання друге, доповнене. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – С. 252.

були пожалувані К. Нащинському і В. Сухому, ця подія стала приводом для Вейсбаха, починаючи десь з серпня 1722 року, відібрати для себе у їхніх овдовілих дружин усі колишні володіння Івана Красноперича, а вже заодно, без приводу, і те, що раніше належало обозному Дорошу¹⁸. Скарги Євфимії Нащинської і Марії Сухої на дії генерала Вейсбаха до новоствореної Малоросійської колегії та наказного гетьмана Павла Полуботка позитивного результату не принесли¹⁹.

Таким чином закінчився козацький період в історії Карлівських земель і розпочався зовсім інший, який доречно було б назвати періодом великого землеволодіння, який тривав до 1917 року.

Після ліквідації Малоросійської колегії і відновлення в Україні гетьманського правління, таємним радником Федором Наумовим разом з новообраним 1 жовтня 1727 року гетьманом Данилом Апостолом було зібрано та передано на розгляд до столиці імперії величезну кількість скарг малоросіян на дії тодішніх можновладців. Відповідно до «Екстракта изъ доношеній тайного советника Федора Наумова и гетмана Апостола», датованого 8 листопада 1727 р., генерал Вейсбах, окрім іншого, звинувачувався у тому, що «две слободы поселиль себе на обывательскихъ земляхъ людьми Полтавскаго полка и оныя свои слободы отъ квартиръ и порцій уволилъ...»²⁰.

Про які саме слободи йшлося, стає зрозумілим із матеріалів вже названого Генерального слідства про маєтності Полтавського полку:

«Его высокопревосходительство господиныхъ генерал-аншефъ и кавалер фон Вейсбах на грунтахъ изменника Красноперича..., поселил во владение себе две слободки..., а поселение оныя

слободки – одна в Орчику, а другая – в Коломаку»²¹.

На р. Орчик – сучасне місто Карлівка, а на р. Коломак – сучасне село Ковалівка Полтавського району²².

Майбутня Карлівка згадується і в такому документі, як «Опись Полтавского полку рекъ Орелъ» – березень-квітень 1731 року, до того ж тільки як «слободка его высокопревосходител(ь)ства генерала и кавалера фонъ-Вейсбаха»²³.

Залишається тільки нагадати, як помилялися автори видання «Полтавщина: Енциклопедичний довідник», коли повідомляли, що нібито: «... землі Полтавського полку між річками Коломак й Орчик було віддано на ранг генералові російської армії Іогану-Бернгарду Вейсбаху», а також, що нібито, отримавши уже існуючу слободу «... він і перемейнував Орчик на Карлівку». Все це не відповідає дійсності. Щоправда існує одна згадка, де повідомляється про назву «Орчик», але документ датовано вже 1743 роком...

Загалом ретельний аналіз зібраних історичних документів і матеріалів дає підстави для наступних висновків:

1. Майбутня Карлівка почала заселятися І.-Б. Вейсбахом не раніше 1723 і не пізніше 1725–1726 рр. В усіх, відомих на сьогодні, історичних документах, датованих другою половиною 1727 – першою половиною 1731 рр., її називають тільки за іменем власника – «слободка генерала Вейсбаха» і ніяк не інакше.

Вперше під своєю сучасною назвою вона стає відомою із записів у щоденнику, на той час бунчукового товариша, Якова Андрійовича Марковича, датованих 8–12 жовтня 1731 року²⁴.

¹⁸ Пилипець В. Суддя Полтавського полку Іван Іванович Красноперич (Красноперий)//Козацька скарбниця: гетьманські читання. Збірник наукових праць. Випуск 7. – К., 2011. – С. 171–184.

¹⁹ ЦДАК, ф. 51 (Генеральна Військова Канцелярія), оп. 3, спр. 615, арк. 26, 28–29 зв., 33–36.

²⁰ Протоколи, журнали и указы Верховного тайного Совета. 1728. Том V (январь–июнь 1728 г.)// Сборник императорского русского исторического общества. Том семдесят девятый. – СПб., 1891. – XXXIX+603+VII с. – С. 254–255.

²¹ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 /Упорядкування Івана Бутича. – Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. – 175 с. – Док. № 99. – С. 47.

²² Там само, арк. 173.

²³ Опись Полтавского полку рекъ Орелъ // Чтенія въ Императорскомъ обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ университете. Книга первая. Двѣсти двадцать восьмая / Издана подъ завѣдываніемъ М.К. Любавскаго. – М.: Синоидальная Типографія, 1909. – 12+II+294+II+48+234+48с. – С. 5–26.

²⁴ Маркович Я. Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717–1767 гг.). Изданіе «Кіевской Старины, подъ редакціей Ал. Лазаревскаго. Часть третья (1730–1734 гг.). – К.: Типографія Корчакъ-Новицкаго, 1897. – С. 138–140.

2. Полтавська битва 1709 р. суттєво вплинула на долю, а відтак і на всю подальшу історію, на той час майбутньої, Карлівщини. Це полягає, перш за все, в тому, що представник козацької старшинської еліти – суддя Полтавського полку і городовий отаман Іван Красноперич, будучи прибічником гетьмана Мазепи, втратив усі свої маєтності і вони потрапили до розряду, так званих, «изменническихъ грунтовъ». Саме це в підсумку і стало приводом до їх захоплення генералом Вейсбахом. Результатом його дій стало створення величезного за територією маєтку, який до 1917 р. залишався у власності тих чи інших високопосадовців російської імперії й розвивався як цілісний територіально-господарський комплекс.

3. Складається враження, що І.-Б. Вейсбах, в умовах нищення Петром I, після смерті Івана Скоропадського, інституту гетьманства, не обмежився тільки захопленням ґрунтів, які свого часу були власністю Красноперича і Дороша, а приєднав до них і певну частину навколишніх земель. Інакше, все ж таки, буде важко пояснити: як він став власником величезного маєтку, що розкинувся по обидва боки р. Орчик (від р. Тагамлика до р. Берестової) та який, за більш пізніми свідченнями, складав загальну площу близько 100 000 га? Юридично Вейсбах закріпив за собою усі ці, так би мовити, «надбання», вже за часів Анни Іоаннівни, коли отримав від російської імператриці 26 квітня 1732 р. позитивну резолюцію на своє клопотання про надання Диплому на «пожалувані в 1722 р. маєтності» на території України²⁵.

4. Саме слободі Карлівці судилося стати найпершим і найбільшим населеним пунктом на всій навколишній території. Від самого початку це – адміністративний і духовний (церковний) центр величезного власницького маєтку. Принаймні, восени 1731 р. генерал-аншеф І.-Б. Вейсбах використовував її в якості резиденції (штаб-квартири), звідкілья керував та контролював за ходом робіт по зведенню Української оборонної лінії²⁶.

Цьому дуже сприяло її розташування близько середини лінії, до того ж на відстані якихось 25 км. Більш сприятливого місця для резиденції годі було й шукати, (загалом питання щодо зв'язку Карлівки з будівництвом Української лінії варте окремого дослідження). Вже, принаймні, в 70-х роках XVIII ст. її починають називати містечком²⁷. Те, що сьогодні місто Карлівка є районним центром – результат закономірного і довготривалого історичного процесу.

5. Дехто з істориків називає І.-Б. Вейсбаха чи не автором проекту Української лінії. Нібито саме він звернувся до Анни Іоаннівни, ледь вона стала очільницею російської імперії, з пропозицією про будівництво (зокрема, таке припускав Д.І. Багалій). Відшукати достовірні документальні свідчення про таке, на сьогодні, поки що не вдалося. Але, не може викликати сумніву те, що І.-Б. Вейсбах мав особисту, дуже велику зацікавленість в будівництві саме такої укріпленої (оборонної) лінії. Загалом, як сучасники так і історики, дуже по-різному оцінювали (і оцінюють) як бойові можливості цього укріплення, так і наслідки його будівництва для тодішньої України. Варто було б пригадати, хоча б, рядки однієї народної пісні:

**Поорали, посіяли – та нікому жати,
Поїхали козаченьки лінію копати...**

Зате у Вейсбаха не було жодних підстав для смутку. Він отримав те, про що можна було хіба що мріяти – унікальні, в усіх відношеннях, можливості для залюднення Карлівського маєтку! Саме його землі стали тепер чи не найкраще захищеними! І не дивно, що з початком будівництва лінії з'являється Федорівка, а, вірогідно, кількома роками пізніше – Варварівка (сьогодні це питання продовжує досліджуватися). Десь у той же період, вище за течією Орчика, Вейсбах, очевидно цього разу вже на куплених землях, заселяє ще одну слободу – Скелка. Сьогодні село Вільхуватка Чутівського району Полтавської області.

²⁵ Бумаги кабинета Министровъ императрицы Анны Іоанновны 1731–1740 гг. Томъ I (1731–1732 гг.) // Сборникъ императорскаго русскаго историческаго общества. Томъ сто четвертый. – Юрьевъ: Типографія К.Матисена, 1898. – ХСII+580+VI с. – С. 238.

²⁶ *Маркович Я.* Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717–1767 гг.). Изданіе «Кіевской Старины, подъ редакціей Ал. Лазаревскаго. Часть третья (1730–1734 гг.). – К.: Типографія Корчакъ – Новицкаго, 1897. – С. 138–140.

²⁷ ЦДІУАК (м. Київ), ф. 127 (Київська духовна консисторія), оп. 1017, спр. 13, арк. 1501.

Як повідомляє Василь Пірко, територія Карлівщини перебувала в зоні дії (інакше – під захистом) Козловського полку²⁸. Про це також свідчать картографічні матеріали зібрані Ф. Ласковським²⁹. По суті теж саме, з посиланням на О.К. Байова, підтверджує і Григорій Заїка.

6. Карлівський маєток виявився настільки «ласим шматочком», що його уподобав собі генерал-фельдмаршал Бурхард-Христоф Мініх. Він добився його отримання разом з іншими українськими володіннями, на той час вже покійного, І.-Б. Вейсбаха, у якості відзнаки за успішний Кримський похід 1736 року. Про це свідчить резолюція Анни Іоаннівни від 20 січня 1737 р. на «всеподданнійшемь прошені» Мініха від 13 січня того ж року³⁰. Як повідомляє Я. Маркович записом у щоденнику від 26 лютого 1739 р., Карлівка, за тих обставин, була перейменована на Мініхполь³¹. Очевидно, вже це має красномовно свідчити про те, яке значення надавав їй самолюбивий Мініх. Така назва проіснувала, принаймні, до квітня-червня 1743 року.

Всі свої здобутки – чини, винагороди, кошти, рухоме і нерухоме майно (за тим рахунком і Карлівські землі) генерал – фельдмаршал Б.-Х. Мініх фактично втратив в ніч з 24 на 25 листопада 1741 р., в момент свого арешту під час державного перевороту на користь дочки Петра I – Єлизавети Петрівни. Але остаточну крапку в цьому питанні було поставлено Маніфестом від 22 січня 1742 р. де, зокрема, оголошувалося про підтримку «сентенции» Генерального Суду, що слід «...движимья и недвижимья ихъ имения взять на Насъ»³².

Через два місяці, 26 березня 1742 р., Сенатським указом була створена так звана «Комиссия экономии описанных на Ея Императорское Величество Малороссийскихъ маестностей...»³³, до підпорядкування якої увійшли і Карлівські землі. Протягом всього того періоду, до передачі маєтка новому власнику, як раніше повідомлялося, за Карлівкою продовжувала зберігатися назва, дана ще Мініхом – «Мініхполь». Це був визнаний центр навколишніх земель, існувало навіть так зване Мініхпольське відомство, очолюване «смотрителем» поручиком Іваном Котляревським (родинний зв'язок з відомим українським драматургом і поетом не встановлено)³⁴. Я. Маркович записом у щоденнику від 17 травня 1743 р. свідчить, що в той період карлівські землі продовжували рахуватися у складі Полтавського полку³⁵.

7. Через рік після заслання Б.-Х. Мініха до Сибіру, указом від 30 квітня 1743 року, Єлизавета Петрівна подарувала маєток своєму фавориту Олексію Григоровичу Розумовському, після смерті якого 6 листопада 1771 р. він перейшов у спадок до молодшого брата – Кирила Розумовського, на той час уже колишнього останнього гетьмана Лівобережної України. Катерина II грамотою від 5 грудня 1779 р. підтвердила всі права Кирила Розумовського на пожалувані Єлизаветою Петрівною його брату Олексію маєтності, що було ще двічі підтверджено грамотами від 7 січня 1782 р. та 13 травня 1784 р. Карлівський маєток перебував у власності сімейства Розумовських впродовж близько 106 років.

²⁸ Пірко В. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (друга половина XVII–XVIII ст.). – Донецьк, 2007. – С. 40.

²⁹ Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России. – С. Петербург: в типографии императорской академии наук, 1866. – Арк. 6.

³⁰ Бумаги кабинета министровъ императрицы Анны Иоанновны 1731–1740 гг. Томъ VI (1737г.) // Сборник императорскаго русскаго историческаго общества. Томъ сто семнадцатый. – Юрьевъ, 1904. – XLIII+[2]+787+IVс. – С. 31.

³¹ Маркович Я. Дневник Якова Марковича. Том IV. 1735 – 1740 роки / Видав Модзалевський. – Київ – Львів, 1913. – VI+385с. – С. 243.

³² Полное собрание Законовъ Россійской имперіи съ 1649 года. Томъ XI. 1740–1745. – СПб.: Печатано в Типографіи II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830. – 988 с. – Док. № 8506. – С. 567–577.; Док. № 8535. – С. 590–591.

³³ Там само.

³⁴ Барвинский В. Крестьяне в Лѣвобережной Украинѣ въ XVII–XVIII вв. – Харьковъ: Типографія и Литографія М.Зильбербергъ и С-вья, 1909. – 296+ IV с. – С. 242–243.

³⁵ Марковичъ Я. Дневныя записки малороссійскаго подскарбія генеральнаго Якова Марковича / Изданіе Александра Марковича. Часть вторая. – М: въ типографіи В. Готье, 1859. – С.191–192.

* * *

Складена у 1752 р. «Перечневая табель полку Полтавского сотнѣ первой полковой, коликое число въ оной сотнѣ имѣется посполитихъ людей владѣльческихъ подданныхъ, въ томъ числѣ селскихъ старшинъ и служителей яко: комисарчиковъ, десятниковъ и протчихъ, дворовъ такожъ и особо состоящихъ бездворныхъ хатъ і во всехъ хатахъ семей...» надає уявлення щодо стану справ по населених пунктах тодішнього Карлівського маєтку на середину XVIII ст.

На той час там проживало: «села Карловки» – 330 сімей; села Федоровки – 105 сімей; села Варваровки – 78 сімей. Окрім того, до складу маєтку входило і село Ковалівка (засноване Вейсбахом на р. Коломак одночасно з Карлівкою), де проживало 106 сімей³⁶. Тільки ця територія ніколи не примикала до основної.

Десь у той же період Карлівка набуває і статусу адміністративно-територіального церковного центру, – не викликає сумніву, що, принаймні, вже в 40-х роках XVIII ст. існувала так звана Карлівська хрестова намістія (намістнія) в складі Полтавської протопопії Київської єпархії, що загалом було «привілегією», як правило, сотенних містечок (тай то – не всіх) Полтавського полку. Продовжує згадуватися Карлівська намістія і в документах за 1777 рік.

Згідно з відправленими 26 листопада 1751 року «з духовного правління в усю протопопію Полтавську» спеціальними ордерами був удостоєний високої честі бути призначеним духовником для всіх категорій священнослужителів протопопії «вдовий НАМІСНИК КАРЛІВСЬКИЙ Йосиф (Іосиф) Іванов»³⁷.

Дуже ймовірно, що це було найперше подібне призначення в історії Полтавської протопопії! Статус духовника було ще раз підтверджено в листопаді 1758 року, коли він уже перебував в Полтавському Хрестовоздвижен-

ському монастирі як ієромонах на ім'я Іларіон.

Тож «усі намісники, сільські священники і диякони» Полтавської протопопії (Полтавського полку) мали «в усі чотири пости по всяк рік», починаючи з 1751 р., приїздити до Карлівки (а пізніше до Хрестовоздвиженського монастиря) «для очищення совісті до призначеного в протопопії Полтавській духовника». І тільки з віддалених місць дозволялося приїздити двічі на рік.

Згідно з указом Катерини II «подписанному на докладѣ» Вільбова, Паніна, графа Чернишова та Мельгунова 11 червня 1764 р., та оголошеному Сенатським указом від 22 липня того ж року, була створена Катерининська провінція, яка стала частиною новоствореної указом від 22 березня 1764 р. Новоросійської губернії. До її складу мали входити і карлівські землі. Але на практиці процес відчуження земель через активний спротив, у першу чергу, великих землевласників Полтавського полку відбувався дуже мляво тож, очевидно, і розтягнувся не на один рік. Скоріш за все, саме через це, згідно з Рум'янцевським описом, Карлівщина продовжує певний час рахуватися у складі Першої сотні Полтавського полку (Ковалівка – Другої сотні)³⁸. Окрім того, в структурі Катерининської провінції вона, скоріш за все, представляла собою окрему, самостійну адміністративну одиницю (особливо з огляду на те, хто були її власники). І хоча документальних свідчень щодо цього, на сьогодні, бракує, але судити про це дозволяє наступне.

1. У кінці детального опису структурних одиниць та чисельності населення Катерининської провінції станом на 1773 р. А. Скальковський додає окремим п'ятим пунктом, на жаль, дещо невиразно таке: «5. **Владѣльческихъ поселянь** (вид. авт.) 2,345 мужескаго и 2,147 женскаго пола душъ»³⁹.

³⁶ Перечневая табель полку Полтавского сотнѣ первой полковой, коликое число въ оной сотнѣ имѣется посполитихъ людей владѣльческихъ подданныхъ... // Труды Полтавской Ученой Архивной Коммиссии. Издано подъ редакціей дѣйствительныхъ членовъ коммиссии: В.И. Василенка, Л.В. Падалки и И.Ф. Павловскаго. Вып. 1. – Полтава: электрическая Типо-литографія И.А. Дохмана, 1905. – 5+IX+214+12+137+ III с. – С. 104–105.

³⁷ *Яворницький Д.І.* До історії степової України. – Дніпропетровськ: «Січ», 2004. – 443 с. – С. 10–11.

³⁸ Генеральний опис Лівобережної України 1764–1769 рр.: Показчик населених пунктів. – Київ, 1959. – С. 73–81.

³⁹ *Скальковскій А.* Хронологическое обозрѣніе истории Новороссійскаго края. 1731–1823. Часть I, съ 1731-го по 1796-й годъ. – Одесса: Печатано въ Городской Типографіи, 1836. – [4]+XI+[3]+287+[5]с. ил.+1 л. план. – С. 92.

2. Повідомлення В. Кабузана щодо складу провінції (на жаль, джерело не вказано) станом на 1775 р. загалом, коли не брати до уваги державні слободи «Новые и Малые Водолаги», (які у 1773 р. було передано до Слобідсько-Української губернії) не суперечить опису Скальковського, але дещо уточнює. Тож до її складу на той час входили: «Украинская линия, Донецкий и Днепровский пикинерные полки и помещицьи слободы: Карловка, Федоровка и Варваровка. (вид. – В.П.)»⁴⁰. Інакше – Карлівська волость!⁴¹

Щоправда, в іншому місці цієї ж праці (цього разу йдеться, вірогідно, про 1764 р.) В. Кабузан до складу Донецького пікінерського полку включає: «принадлежащие гетьману К.Г. Разумовскому села Карловка, Федоровка и Варваровка»⁴². Коли навіть не брати до уваги те, що згадані села до 1771 р., належали ніяк не Кирилу Розумовському, а його брату – Олексію, то й тоді перше його повідомлення виглядає більш переконливо...

Слід зазначити, що майже весь період володіння Карлівщиною сімейством Розумовських (близько 106 років) ця територія у більшості документів дійсно мала назву – Карлівська волость (щоправда такий термін існував і пізніше, але вже в дещо іншому значенні).

Варто згадати, що термін «волость» на теренах російської імперії до виходу відомого Маніфесту 19 лютого 1861р. впродовж не одного століття вживався щодо великої окремої території, яка перебувала у власності вищої державної аристократії (по своїй суті – велике феодальне землеволодіння). Так, для прикладу, академік Гільденштедт (з 1771 року дійсний член російської Академії Наук і професор природничої

історії) у своєму подорожньому щоденнику 1774 року називає дев'ять волостей, що були на той час власністю Кирила Розумовського («1-я Почепская; 2-я Бакланская; 3-я Шептаковская...»), п'ята за рахунком – Карлівська (яку він відвідав 16-го вересня того року)⁴³.

У той період в адміністративному відношенні волості були близькими до полкових сотень, а їхні центри, відповідно, ототожнювалися з сотенними містечками. Тож зовсім не випадково Гільденштедт повідомляє про Карлівську волость наступне: «...крестьяне живутъ въ городкѣ Карловкѣ и его округѣ, причислены частью къ полтавскому полку, частью къ Екатерининской провинції» (на жаль, він не дає пояснення такому розподілу місць проживання)⁴⁴.

Доречно зауважити, що це не найдавніше відоме сьогодні повідомлення, де Карлівка названа містечком. Про теж саме свідчать і церковні документи. Зокрема «Роспись протопопії Полтавской Мѣстечка Карловки ц(е)ркви Успенія пресвятыя Б(огороди)цы... 1771 года»⁴⁵.

Не зайвим буде пригадати і найпершу картографічну згадку про Карлівку, що має назву: «Карта операцій воєнних дій між Доном і Дніпром переможної армії російської імператриці (Анни Іоаннівни) в 1736 р.», вигравірована імператорською Академією Наук у С.-Петербурзі по свіжих слідах подій (картограф і видавець Матіас Зойтер, примірник видано в Аусбурзі близько 1740 року, німецькою мовою). Характерною особливістю є те, що на ній нанесено населені пункти за статусом не нижче сотенного містечка, серед них і Карлівка.

Окрім у названих подорожнього щоденника та «Росписи протопопії...», про неї, як про містечко, повідомляється в церковних документах

⁴⁰ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М.: Издательство «Наука», 1976. – С. 54.

⁴¹ Сеницкий Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго//Киевская старина: Ежемесячный исторический журналъ. Июнь. Томъ ХLI. – К.: Типографія Г.Т. Корчак – Новицкаго, 1893. – С. 30.

⁴² Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М.: Издательство «Наука», 1976. – С. 116.

⁴³ Сеницкий Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго//Киевская старина: Ежемесячный исторический журналъ. Июнь. Томъ ХLI. – К.: Типографія Г.Т. Корчак – Новицкаго, 1893. – С. 30.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ ЦДІУАК, ф. 127, оп. 1017, спр. 13, арк. 1501. дь. – Одесса: Печатано въ Городской Типографіи, 1836. – [4]+XI+[3]+287+[5]с. ил.+1 л. план. – С. 92.

станом на 1775–1777 та 1784 рр., а також у описі до Атласу Катеринославського намісництва 1787 року. Та чи не найбільш показовою є згадка у виданні Л.М. Максимовича «Новый и полный географический Словарь Россійскаго государства или Лексиконъ...», 1788 р., а саме: «КАРЛОВКА, местечко Екатеринославскаго Наместничества, въ коемъ бывають въ году три ярмарки»⁴⁶. Подібне повідомлення, вміщене у такому поважному статистичному виданні, очевидно слід розцінювати, як визнання за нею статусу містечка, так би мовити, вже на державному рівні. Особливо з огляду на те, що напередодні, 9 червня 1787 р., під час повернення з подорожі до Криму, по дорозі з Полтави до Костянтинограду, імператриця Катерина II зупинялася в Карлівці та мала там обід⁴⁷.

На тлі перерахованого дещо неочікувано виглядає повідомлення, вміщене в публікації описів Лівобережної України кінця XVIII ст. – початку XIX ст., у розділі «Список наявних у Малоросійській губернії селищ із зазначенням, в яких вони містяться повітах і скільки в кожному душ чоловічої статі, що сплачують податки 1799–1801 років», де Карлівка знову названа селом. Щоправда, село неабияке – 2275 тільки ревських душ (для порівняння: в тогочасній Полтаві – 3789 душ, а в сусідньому місті Костянтинограді – лише 431 душа)⁴⁸. Тож, скоріш за все, укладач чи то не був обізнаним з місцевими реаліями, чи, можливо, припустився помилки...

У подорожньому щоденнику академіка Гільденштедта має місце ще одне повідомлення, що варте особливої уваги: «На возвишеніи находится **небольшое 4-х угольное укрѣпленіце** (вид. – В.П.), церковъ и барській домъ. Вокругъ Карловки много вѣтранныхъ мельницъ»⁴⁹.

Що відомо про згадане «укрѣпленіце» з інших джерел? Фахівці Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації повідомляють таке: «В районі сучасної центральної площі, на південь від перехрестя вул. Леніна (сьогодні вулиця Полтавський Шлях – авт.) та Радевича, ще в кінці XIX ст. зберігалися **рештки чотирикутного в плані укріплення** (вид. – В.П.) першої половини XVIII ст. «на горе при р. Орчик... с валами с входом с запада», розміром близько 200х200 м. (у попередній публікації – 205х205м. – В.П.). Це й були **залишки містечкової фортифікації** (вид. – В.П.) фіналу Гетьманської доби»⁵⁰.

Тут доречно буде згадати, що фортеці Української оборонної лінії, як правило, мали розміри 150х150 кроків (про це, зокрема, повідомляє і сам Гільденштедт), або, приблизно 105х105 метрів. Тож виходить так, що різниця за площею більше ніж в 3,5 рази на користь Карлівського фортифікаційного укріплення. Навіть коли археологи дещо помиляються, карлівська земляна фортеця (а мова може йти, мабуть, тільки про таку споруду) за розмірами ніяк не могла поступатися лінійним фортецям...

Сьогодні дослідники історії Карлівщини (завдяки старанням, на жаль, нині покійного місцевого краєзнавця Михайла Федоровича Ковальова) мають змогу працювати з документами «Атласа Землям Владения Его Сиятельства Господина Генерал майора и кавалера Графа Льва Кирилловича Разумовскаго, Карловской Волости... Сочинен 1817-го года». Тож на «Плане Части Селенія Мѣстечка Карловки» та «Плане Господскаго Строенія въ Мѣстечкѣ Карловкѣ имѣющагося» чітко нанесено обриси валів прямокутного у плані укріплення, кожен кут якого

⁴⁶ Максимовичъ Л.М. Новый и полный географический словарь Россійскаго государства или Лексиконъ, ..., Часть II. – М.: въ Университетской Типографіи, 1877. – С. 208.

⁴⁷ Храповицкій А.В. Журналъ высочайшаго путешествія Ея величества государыни императрицы Екатерины II самодержицы всероссійской въ Полуденныя Страны Россіи, въ 1787 году. – М.: въ Университетской Типографіи, 1787. – С. 95.

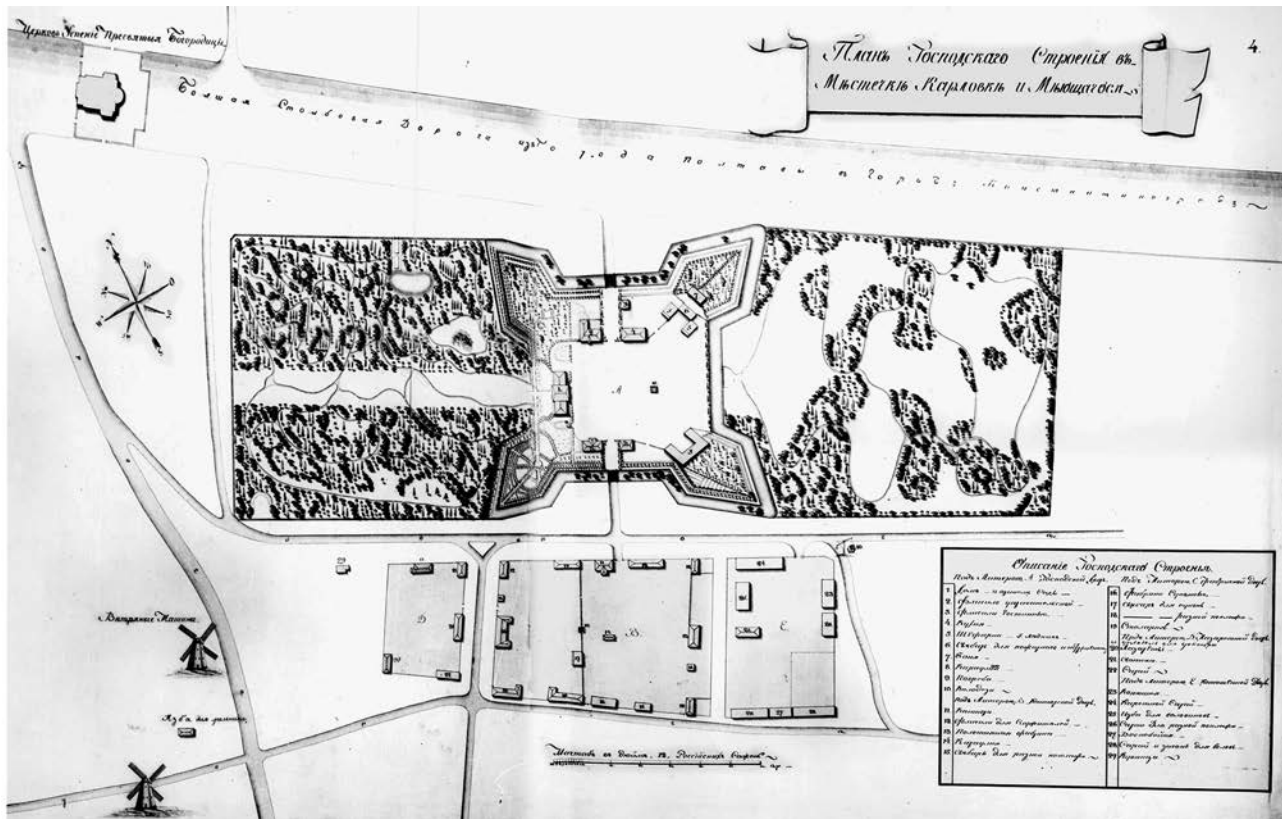
⁴⁸ Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – 321с + 32 ил. схем. – С. 177–180.

⁴⁹ Синицкій Л. Путешествія въ Малороссію академіка Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго//Киевская старина: Ежемесячный исторический журналъ. Іюнь. Томъ XLI. – К.: Типографія Г.Т. Корчак – Новицкаго, 1893. – С. 38.

⁵⁰ Кулатова І.М. Супруненко О.Б. Звіт про обстеження пам'яток археології на території м.Карлівка Полтавської обл. 1999 рік // Науковий архів ЦОДПА, фонд експедицій, спр. 214, арк. 2.

обладнано вражаючих пропорцій бастіоном (станом на кінець XIX ст. про це, очевидно, перестали згадувати). У той період та, принаймні, до середини XIX ст. на площі, обмеженій фор-

течними валами, знаходився «господский двор», який складався з 11 будівель та споруд різного призначення, при цьому площа бастіонів була задіяна тільки частково⁵¹ (малюнок 1).

Мал. 1. «План господского строения в местечке Карловке имеющегося», 1817 р.

На жаль, існують певні складнощі щодо встановлення точних розмірів укріплення, зображеного на згаданих планах. Але, можна вести мову про наближені розрахунки, згідно з ними:

– розміри прямокутної частини земляної фортеці могли приблизно дорівнювати 75x73 саж. Коли брати до розрахунку казенну (трьохаршинну) сажень, це мало б становити 160x155 метрів;

– загальний розмір фортифікаційної споруди (територія забудови) з урахуванням бастіонів, – 110x107 саж. або, відповідно – 234x227 метрів.

Враховуючи можливу похибку, є підстави констатувати, що розрахований зовнішній периметр укріплення є близьким до того, що повідомляють археологи. Тут слід врахувати ще й те, наскільки складно провести заміри на місце-

вості, де слідів споруди практично не лишилося, через суцільну забудову.

Серед матеріалів, опублікованих Ф.Ф. Ласковським є план-карта Української оборонної лінії, яка була накреслена, вірогідно, десь у 1738 році (але не раніше!). На жаль, населені пункти на ній не нанесено, окрім Полтави, та й то тільки тому, що Мініх, з якихось міркувань, включив її фортецю до штату лінії. Але географічні об'єкти достатньо добре впізнаються і всі елементи лінії нанесено досить чітко. Контури річки Орчик (на схемі Олчик) тільки віддалено нагадують її справжній стан, але цілком достатньо щоб зорієнтуватися, що близько місця можливого розташування Карлівки, на високому правому березі нанесено умовні зображення двох блокгаузів, які безперечно, були штатними одиницями Української лінії⁵².

⁵¹ РДІА (м. Санкт-Петербург), ф. 485, оп 1, спр. 251. (Плани Карлівського маєтку та церкви, розташованій в ньому). – 5 арк. (із матеріалів зібраних карлівським краєзнавцем Михайлом Федоровичем Ковальовим).

⁵² Ласковскій Ф.Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России. – С.-Петербург: в типографии императорской академии наук, 1866. – Арк. 6.

Не повинно викликати сумніву, що один з них знаходився у Карлівці (інший, вірогідно, у Федорівці) та й до того ж у середині земляної фортеці, виконуючи роль дитинця. Будівництво їх нарізно було б абсолютно недоцільним та суперечило всім канонам фортифікаційної науки.

Те, що на план-карті нанесено тільки блокгауз (блокгаузи), очевидно, слід розцінювати, що до штату лінії входив (входили) та мав відповідне «централізоване» забезпечення тільки фортифікаційну споруду. Що ж до земляної фортеці то, скоріш за все, вона була «позаштатним» бойовим

укріпленням і знаходилася, так би мовити, «на утриманні» місцевих жителів. Подібне в ті часи було звичним явищем. Щодо розмірів фортеці – не варто забувати, хто були власники Карлівки...

Тож залишається останнє питання: що, насправді, було продемонстровано академіку Гільденштедту під час його перебування у Карлівці 16 вересня 1774 р.? Хіба що, може, насправді він устиг розгледіти тільки один з чотирьох бастіонів, приблизні розміри яких могли становити: фас – близько 60 м., фланк – 25 м.? Чим не маленька «крепостца»? (малюнок 2).

Мал. 2. Фрагмент «Генеральной карты Новороссийской губернии, разделенной на уезды», складеної І. Ісленьєвим у 1779 р.

Після розподілу Новоросійської губернії на власне Новоросійську та Азовську, згідно з указом від 14 лютого 1775 р., та підпорядкування фактично в 1776 р. Катерининської провінції Азовській губернії, карлівські землі відійшли до складу новоствореного Новосанжарівського повіту («Новосанжаровского уезда») Полтавської провінції Новоросійської губернії. Вказаний повіт згадується в різних джерелах до 1782 р., включно.

Після затвердження указом від 22 січня 1784 р. кінцевої структури новоствореного в 1783 р. Катеринославського намісництва до його складу ввійшло 15 повітів, серед яких – Костянтиноградський.

Саме тоді фортеця Бельовська була перейменована в повітове місто Костянтиноград. До складу новоствореного Костянтиноградського повіту вперше ввійшли і Карлівські землі.

Згідно з іменним указом імператора Павла I Сенату від 30 листопада 1796 р. «О возстановленіи в Малороссіи правленія и судопроизводства сообразно тамошнимъ правиламъ и прежнимъ обрядамъ», скасовувалися намісництва, запроваджені Катериною II, а замість них створювалися губернії, зокрема на Лівобережжі – Малоросійська губернія з центром у Чернігові⁵³.

Карлівка з навколишніми землями ввійшла до складу Полтавського повіту Малоросійської губернії. Костянтиноградський повіт було скасовано, а сам Костянтиноград перейменовано в посад, а згодом у заштатне місто.

Згідно зі «Списком...» наявних у Малоросійській губернії селищ, із зазначенням, в яких вони містяться повітах і скільки в кожному душ чоловічої статі, що сплачують податки 1799–1801 років» населення Карлівського маєтку (волості) на кінець XVIII ст. (початок XIX ст.) складало:

«село (містечко – авт.) Карловка – 2275 душ» (чол. статі)

«село Федоровка – 940 душ» (чол. статі)

«село Варваровка – 826 душ» (чол. статі)

«деревня Климовка – 404 души» (чол. статі)

«деревня Поповка – 178 душ» (чол. статі)

«село Кирилполь – 46 душ» (чол. статі)

«село Кириловка – 618 душ» (чол. статі) – ?

«слобода Тагамлицкая – 115 душ» (чол. статі) – ?

«хутор Вланковскій – 27 душ» (чол. статі)

«село Коваліовка – 311 душ» (чол. статі)⁵⁴

Окрім того, очевидно, вже тоді у складі маєтку рахувалася Ладжинка – «деревня Ладжинская», але встановити кількість її населення досить складно через те, що ця назва згадується в «Списку ...» неодноразово. З тієї ж причини не можуть не існувати певні сумніви і щодо «слободы Тагамлицкой» (нині, вірогідно, с. Кошманівка Машівського району Полтавської обл.). Продовжує залишатися нез'ясовним питання і стосовно розташування та статусу села

Кирилівка. Не виключено, що «село Кириловка» і «село Кирилполь» можуть виявитися одним населеним пунктом (нині Красноградського району Харківської обл.).

Відповідно до «Распределительной записи именей графа Кирилла Григорьевича Разумовского между его сыновьями», що була зареєстрована в нижньому земському Конотопському суді 24 квітня 1800 р. четвертий син останнього Українського гетьмана – Лев Кирилович Розумовський фактично отримав у володіння «в повете полтавском, волость Карловскую, во всей ей нынешней целости, с принадлежащими к ней сёлами, деревнями и хуторами, с конным при ней заводом и всякими другими заведениями и личностью»⁵⁵, а юридичні права йому було надано після смерті батька 3 січня 1803 року.

Про заклади тодішнього Карлівського маєтку (волості) надає інформацію «Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 років» у розділі «Топографическое описание повета Полтавского»:

- «Конский завод... фельдмаршала графа Разумовского в волости Карловской, из п'яти Жеребцов и осьмидесяти кобыл украинской породы».

- «Рогатого скота завод... фельдмаршала графа Разумовского в волости Карловской из тысячи трёхсот штук».

- «Овечий завод... в волости Карловской, из пяти тысяч ста шестидесяти штук»⁵⁶.

Вступ у володіння Карлівським маєтком Лев Розумовський ознаменував будівництвом, у тому ж таки 1800 р., нової споруди «Церкви Варваринской» в селі Варварівка.

Сьогодні територія колись величезного Карлівського маєтку (простягалася від р. Тагамлик до р. Берестова), коли не брати до уваги село Ковалівка на р. Коломак, нерівномірно розподілена між районами: Карлівським і Машівським Полтавської та Красноградським Харківської областей.

⁵³ Полное собрание Законовъ Россійской имперіи съ 1649 года. Томъ XXIV Съ 6 ноября 1796 по 1798. – СПб.: Печатано въ Типографіи II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830. – 869с. – Док. № 17594. – С. 212–213.

⁵⁴ Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – 321с + 32 ил. схем. – С. 177, 180.

⁵⁵ Лазаревский А. Распределительная записъ именей графа Кирилла Григорьевича Разумовскаго между его сыновьями//Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. Август. Том XXXIV. – К.: Типография Г.Т. Корчак – Новицкаго, 1891. – С. 320.

⁵⁶ Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – 321с + 32 ил. схем. – С. 67–68.

References

- Arandarenko N. Zapysky o Poltavskoi huberniy, sostavlennye v 1846 hodu. Chast III. – Poltava: Ty-pohr. Hubernsk. Prav., 1852. – 434+48s. – S. 263–264.
- Barvynskii V. Krestiane v L'voberezhnoi Ukraini v XVII–XVIII v. v. – Kharkov: Ty-pohrafiia y Lytohrafiia M. Zylberberh y S-via, 1909. – 296+ IVs. – S. 242–243.
- Bumahu kabyneta Mynystrov' ymperatrytsy Anny Ioannovny 1731–1740 hh. Tom' I (1731–1732hh.) // Sbornyk' ymperatorskoho russkoho ystorycheskoho obshchestva. Tom' sto chetvertyi. – Yurev: Ty-pohrafiia K. Matysena, 1898. – KhSII+580+VI s. – S. 238.
- Bumahu kabyneta mynystrov' ymperatrytsy Anny Yoannovny 1731 – 1740hh. Tom' VI (1737h.) // Sbornyk' ymperatorskoho russkoho ystorycheskoho obshchestva. Tom' sto semnadsatyi. – Yurev, 1904. – KhLIII+[2]+787+IVs. – S. 31.
- Dzherela z istorii Poltavskoho polku (seredyna KhVII – KhVIII). T.1 Komputy ta revizii Poltavskoho polku: Komput 1649; Komput 1718/ uporiadkuv., pidhot. do druku V.O.Mokliaka. – Poltava: ASMI, 2007. – S.65-270.; T.2: Komputy ta revizii Poltavskoho polku: Komput 1721/uporiadkuv., pidhot. do druku V.O.Mokliaka. – Poltava: ASMI, 2010. – 435s.
- Heneralnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy 1764 – 1769 rr.: Pokazhchyk naselenykh punktiv. – Kyiv, 1959. – S. 73–81.
- Heneralne slidstvo pro maietnosti Poltavskoho polku 1729 – 1730 / Uporiadkuvannia Ivana Butycha. – Poltava: VAT «Vydavnytstvo «Poltava», 2007. – 175 s. – Dok. № 99. – S. 47, 173.
- Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: Poltavska oblast. – K.: Holovna redaktsiia ukrainskoi radianskoi entsyklopedii AN URSS, 1967. – S. 368.
- Khrapovytskii A.V. Zhurnal' vysochaishaho puteshestviia Eia velychestva hosudaryny ymperatrytsy Ekateryny II samodorzhytsy vsrossiiskoi v Poludenniia Strany Rossii, v 1787 hodu. – M.: v Unyversytetskoi Ty-pohrafiy, 1787. – S. 95.
- Kryvosheia V. Henealohiia ukrainskoho kozatstva: narysy istorii kozatskykh polkiv. Vydannia druhe, dopovnene. – K.: Vydavnychi dim «Stylos», 2004. – S. 252.
- Laskovskiy F.F. Karty, plany y chertezhy k III chasty materialov dlia ystoryy unzhenernoho yskusstva v Rossyy. – S.Peterburh: v ty-pohrafiy ymperatorskoi akademyy nauk, 1866. – Ark. 6.
- Opys Poltavskoho polku rekt' Oreľ//Chteniia v Ymperatorskom' obshchestv' Ystoriy y Drevnostei Rossiiskykh pry Moskovskom' unyversytete. Knyha pervaia. Dv'isty dvadtsat vosmaia/Yzdana pod' zav'dyvanuem' M.K.Liubavskaho. – M.:Synoydalnaia Ty-pohrafiia, 1909. – 12+II+294+II+48+234+48 s. – S. 5–26.
- Pirko V. Oboronni sporudy v mezhyrichchi Dnipro i Siverskoho Dintsia (druga polovyna KhVII – KhVIII st.). – Donetsk, 2007. – S. 40, 50.
- Polnoe sobranie Zakonov' Rossiiskoi ymperiy s 1649 hoda. Tom' KhI. 1740–1745. – SPb.: Pechatano v Ty-pohrafiy II Otd'leniia Sobstvennoi Eho Ymperatorskoho Velychestva Kantseliariy, 1830. – 988 s. – Dok. №8506. – S. 567–577.; Dok. № 8535. – S. 590 – 591.
- Poltavshchyna: Entsyklopedychnyi dovidnyk/za red.. A.V. Kudrytskoho. – K.: «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana, 1992. – S. 327–328.
- Protokoly, zhurnaly y ukazy Verkhovnoho tai-noho Soveta. 1728. Tom V (ianvar–yiun 1728h.)// Sbornyk' ymperatorskoho russkoho ystorycheskoho obshchestva. Tom semdesiat deviatyi. – SPb., 1891. – KhKhKhKhKh+603+VII s. – S. 254–255.
- Pylypets V. Tak chomu same «Karlivka?»//Poltavskiy kraieznavchy muzei: zbirnyk naukovykh statei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok. Vypusk VI. – Poltava: «Dyvosvit», 2011. – 595 s. – S169–185.
- Pylypets V. Suddia Poltavskoho polku Ivan Ivanovych Krasnoperych (Krasnoperyi)//Kozatska skarbnitsia: hetmanski chytannia. Zbirnyk naukovykh prats. Vypusk 7. – K., 2011. – S. 171–184.
- Pylypets V., Kaploukhyi V. Upravytel Karlivskoho maietku velykoi kniahyni Oleny Pavlivny M.I.Arandarenko // Poltavskiy kraieznavchy muzei: zbirnyk naukovykh statei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok. Vypusk VI. – Poltava: «Dyvosvit», 2012. – S. 247–269.
- Markovych Ya. Dnevnyk Yakova Markovycha. Tom IV. 1735–1740 roky/Vydav Modzalevskiy. – Kyiv – Lviv, 1913. – VI+385 s. – S. 243.
- Markovych Ya. Dnevnyi zapysky malorossiiskoho podskarbiia heneralnoho Yakova Markovycha/ Yzdanie Aleksandra Markovycha. Chast vtoriaia. – M.: v ty-pohrafiy V.Hote, 1859. – S. 191–192.
- Maksymovych L.M. Novyi y polnyi heohrafycheskii slovar Rossiiskoho hosudarstva yly Leksykon, ..., Chast II. – M.: v Unyversytetskoi Ty-pohrafiy, 1877. – 364s. – S. 208.
- Sbornyk' russkoho ystorycheskoho obshchestva. Tom' odynadsatyi. – SPb., 1873. – 23+565+59s. – S. 467.
- Synytskii L. Puteshestviia v Malorossiiu akademiika Hyldenshteda y kn. Y.M.Dolhorukaha//Kyevskaia staryna: Ezhemesiachnyi ystorycheskii zhurnal. Iiun. Tom' KhLI. – K.: Ty-pohrafiia H.T. Korchak – Novytskoho, 1893. – S. 30.
- Yavornytskyi D.I. Do istorii stepovoi Ukrainy. – Dnipropetrovsk: «Sich», 2004. – 443s. – S.10-11.